

MUHAMMAD MAMATVALIYEV,

NamDU mustaqil tadqiqotchi

VULGAR SOTSIOLOGIK POZITSIYA VA UNGA TANQIDIY MUNOSABAT

Annotatsiya: Maqolada Maqsud Shayxzodaning “Jaloliddin Manguberdi” dramasi muhokama stenogrammasi ilk bor tadqiqot doirasiga tortilgan. O‘zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan mazkur muhokama stenogrammasidagi muloha va xulosalar asosida Maqsud Shayxzodaga vulgar sotsiologik ayblovlar qo‘yilgani misollar asosida isbotlangan. Shuningdek, maqolada sho‘ro mafkurasida ta‘siridagi adabiy tanqidning dramaga nisbatan asossiz ayblovlari haqida ham so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: drama, muhokama stenogrammasi, tanqid, tarixiy haqiqat, badiiy to‘qima

Abstract: This article, for the first time, brings the transcript of the discussion of Maqsud Shayxzoda’s drama “Jaloliddin Manguberdi” into the scope of research. Based on the comments and conclusions in this discussion transcript, preserved in the National Archives of Uzbekistan, it has been proven with examples that Maqsud Shayxzoda was subjected to vulgar sociological accusations. Additionally, the article addresses the unfounded accusations against the drama by literary criticism influenced by Soviet ideology.

Keywords: drama, discussion transcript, criticism, historical truth, artistic fiction.

“Jaloliddin Manguberdi” dramasi yozib bo‘linishi bilan “Qizil O‘zbekiston” gazetasi-ning 1943-yil 7-noyabr sonida parcha e‘lon qilinadi tahririyat so‘zboshisida Maqsud Shayxzoda dramani yozib tugatganligi haqida qisqacha axborot beriladi. 1944-yilda esa Hamza (hozirgi O‘zbek milliy akademik teatri)da sahnalashtirilib, xalq o‘rtasida ovoza bo‘lib ketadi. Keyinchalik dramani viloyat teatrlari ham sahnalashtiradilar. Hatto Usmon Yusupovning tavsiyasi bilan frontga chaqirilgan kishilar, albatta, bu spektaklni ko‘rib, “Bosqinchilarga o‘lim!” chaqiriqlari bilan jangga jo‘nashgan. Asar sahnalashtirilganidan so‘ng ko‘p o‘tmay, “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 1944-yil 18-fevral sonida Oybek va G‘afur G‘ulomning spektakl to‘g‘risidagi taqrizi e‘lon qilinadi. (Oybek. Mukammal asarlar to‘plami. Toshkent, “Fan”, 14-jild, 228-bet) Ular hajman kichik bu taqrizda dramaning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, ahamiyati haqida lo‘nda, salmoqli fikrlarni bayon etishadi va uni “Shoir Shayxzodani, Hamza nomidagi O‘zbek Davlat akademik drama teatrining ijodiy kollektivini bu go‘zal asar bilan qutlaymiz”, degan ilhomboxsh so‘zlar bilan yakunlashadi. Xullas, dramaning ijodiy taqdiri havas qilsa arziydigandek edi.

Ammo urushdan so‘ng, drama yozilgandan roppa-rosa ikki yil o‘tgach, 1945-yil kuzida u haqida birinchi bor maxsus muhokama uyushtiriladi. (Disput. O pyese Sheyxzade “Djalaliddine”. O‘zMA, Fond-2356, Opis – 1, Yed. xr – 109. Muhokamaga aloqador ko‘chirmalar shu manbadan olinadi va sahifalar qavs ichida ko‘rsatiladi – M.M). Muhokama XX asr 30-40-yillarida avj olgan va adabiyotni mafkura qurol sifatida baholaydigan, uning tabiatini sinfiylik nuqtai nazaridan asoslaydigan vulgar sotsiologik qarashlar ruhida o‘tadi. Muhokamaga Oybek raislik qiladi. Unda Mirtemir, Komil Yashin, Mixail Sheverdin, Verxatskiy, Temur Fattoh, Jumaniyoz Sharipov

va boshqalar ishtirok etishadi. Muhokamada Maqsud Shayxzoda ishtirok etmaydi, stenogramma materiallarida uning ism-familiyasi uchramaydi. Chunki muhokama stenogrammasida uning soʻzlari uchramaydi. Muhokamada Komil Yashinning Jaloliddin obrazi turgʻun (statik) boʻlib qolgan, Mirtemirning drama tili tasvirlangan davr uchun mos emas, degan fikrlari biroz tortishuvga sabab boʻladi. Muhokamaning umumiy ruhi tanqid uchun boʻysundirilgani shundoq sezilib turadi va asosan Jaloliddin hayotining dramada aks etmagan Kavkazorti davriga bagʻishlanadi. Koʻpchilikka nomaʼlum boʻlgani uchun biz muhokama materiallariga biroz kengroq toʻxtalamiz.

Muhokamada asosiy maʼruzachi shoir Mirtemir edi. Adolat yuzasidan shuni aytish kerakki, uning fikrlari boshqa qatnashchilarnikiga nisbatan haqqoniyroqdir. Maʼruzaning anchagina qismi Jaloliddin taʼrifiga qaratiladi va tarixiy jihatdan toʻgʻri yoritib beriladi. Mana, undan bir parcha: “Sind daryosi boʻyidagi jangdan soʻng u (Jaloliddin – M. M.) koʻp yillar quvgʻinda yurishga majbur boʻldi. Ammo qayerda boʻlmasin, qaysi bir mamlakatda yashamasin, u hech qachon Vatani oldidagi burchini unutmadi, hamisha qoʻshin toʻplab, Chingizxon bilan yangi janglarga tayyorlandi.

U Kavkazda, Armanistonda boʻldi, bu mamlakatlarning podsholari bilan aloqa oʻrnatishga harakat qildi, ularni moʻgʻullar hujumi xavfidan ogoh etdi va Chingizga qarshi birgalikda kurashishni taklif qildi. Ular bu taklifni rad etishgach, kuch bilan ularni boʻysundirdi va bu mamlakatlarga endi ikkinchi marta hujum uyushtirayotgan moʻgʻullar bilan jangga kirishdi... Maʼlumotlarga qaraganda, Jaloliddin moʻgʻullarga qarshi 304 ta jangda qatnashgan va biror marta ham yarador boʻlmagan. U Vatanidan uzoqda, bir kurdning qoʻlida tasodifan halok boʻladi. Bizning tariximizda Jaloliddin shunday tasvirlanadi.

Gruziya va Armaniston tarixida esa u bosqinchi sifatida koʻrsatiladi. Biroq men dalillar asosida gapiryapman... (8-bet) Albatta, biz bu parchani bejiz keltirmadik. Qolgan qatnashchilar Jaloliddin hayotining shu davriga keng toʻxtalganlari holda oʻzlarini goʻyo Mirtemirning soʻzlarini eshitmagandek tutishadi, unga butunlay teskari fikrlarni asossiz takrorlayverishadi. Mirtemir esa dramaning oʻzini tahlil qila boshlaydi, uning badiiy saviyasini yuqori baholaydi. Avvaldan shuni taʼkidlash joizki, Mirtemirning muhokamadagi maʼruzasida fikriy qarama-qarshiliklar yaqqol sezilib turadi. U dramaning yuksak badiiy saviyasi haqida soʻz yuritadi-yu, nima uchundir fikrlarini asoslamay **turib, uning soʻzlarida tanqidiy ruh keskin ortadi.** Jaloliddinning monologi (1-par-da, 1-koʻrinishdagi Xorazmshoh bilan boʻlgan munozaradan keyin) toʻgʻrisida shunday fikrlar aytadi: “Bu monolog juda hayajonli, lekin aniq va ishonarli emas. Otaga qarshi borishni gunoh hisoblaydigan odam Xudoga qarshi qanday ochiq soʻzlashi mumkin?” (11-bet) Dramadagi voqealardan xabardor boʻlgan kishi aslida Mirtemirning yuqoridagi soʻzlari aniq va ishonarli emasligini osongina payqaydi. Buning uchun maxsus filologik bilim ham talab qilinmaydi. Jaloliddinning “Hazar aylamasman devdan, shaytondan, hatto azroildan, hatto yazdondan” kabi soʻzlarini toʻgʻri tushunish kerak. Chunki Jaloliddin tushgan vaziyatda har qanday dindor kishining ham tilida boʻlmasa-da, dilidan shunday fikr oʻtishi mumkin. Dramadan maʼlumki, Jaloliddin yuqoridagi soʻzlarni, Mirtemir aytganidek, ochiq soʻzlamaydi, balki dilidan oʻtkazadi. Yana shuni esda tutish kerakki, bu soʻzlarni aytgunga qadar Jaloliddin allaqachon qiziqqonlik bilan otasining fikriga ochiqchasiga qarshi borgan va valiahdlilikdan judo boʻlgandi. Umuman, monologda uning otasiga qarshi borolmaslik xususiyati sezilmaydi, faqat feʼl-atvoridagi andisha kuchliligiga, otasi oldidagi burchini esdan chiqarmaganligiga biroz urgʻu beriladi.

Otami azizdur, yoki saltanat?

Koʻp ogʻir masala... Kufrdir albat, –

Otaga qarshi koʻtarmoq isyon.

Lekin ushbu holat ham vaqtinchalik. U o'zidagi butun ikkilanishlarini yengib, asl qiyofasiga qaytadi:

*Bu gal o'xshamaydi otaga o'g'il.
Mulk ahli mo'g'ulga sira bo'lmas qul.*

Mirtemirning dramaga nisbatan navbatdagi e'tirozi quyidagicha: "...Biz Jaloliddin atrofidagi ijobiy obrazlar (Nasaviy, singlisi Sultonbegim, onasi, Elbors, devona chol, Xevaqui, Temur Malik) orasida shahar hunarmandlariga mansub qahramonlar yo'qligiga afsus qilishimiz mumkin. Obrazlar orasida cho'l kishilaridan butunlay farq qiladigan xalq qahramonlari yo'q. Xalq vakili sifatida ko'rsatilgan Elbors pahlavon ham cho'l kishilariga juda yaqin turadi. Bunga, aftidan, muallifning badaviylar bilan shahar hunarmandlari, feodalizm va uning bag'rida tug'ilib kelayotgan burjuaziya o'rtasidagi farqni ko'rolmagani sabab bo'lsa kerak". (12-bet)

Ma'ruzachi badaviylar bilan shahar hunarmandlari o'rtasidagi qanday farqni nazarda tutayotganligi bizga noma'lum. To'g'ri, ularning fe'l-atvori, madaniyati, yashash tarzida farq bo'lishi tabiiy. Lekin aynan mana shu farq uchun dramaga yangi – ortiqcha obraz qo'shish shart emas. Feodalizm bilan hali kurtaklari haqida ham gap bo'lishi mumkin bo'lmagan burjuaziya o'rtasidagi farqni dramaturg – o'sha davr manzarasini haqiqiy badiiy tadqiq qilishni maqsad qilgan kishi qanday ko'rsatsin? Mamlakatning o'z jallodlari va mamlakatga bostirib kirgan jallodlarning xunrezliklaridan garangsib, nimalar bo'layotganiga unchalik ham fahmi yetmaydigan bo'lib qolgan xalqqa o'zi shundoq ham ezilib, tamom bo'lgan Yurak yolg'on gapirishni eplolmasdi. Hech bo'lmasa, urush paytida bu ishni qilmasdi. Bunday ishni qilish jismonan holdan toygan, lekin tagi yolg'on Ishonch suyab turgan xalqni o'ldirish bilan barobarligini u chuqur his etardi! Ammo Jaloliddinga tarixiy jihatdan haqqoniy baho bergan shoir Mirtemir nimagadir uning dramadagi ishtiroki xususida bitor og'iz so'z aytmaydi-da, boshqa obrazlar va voqealar to'g'risidagi e'tirozlarini davom ettiradi: "Shunday sun'iylikdan Sultonbegim obrazi ham xoli emas. U onasini axtarib keladi va birdaniga otga minib, qilich olib dushmanga qarshi jangga tashlanadi. Sirtidan qaraganda bu juda ta'sirchan, lekin qanday qilib Xorazmshohning qochoq (!) qizi tezda jangovar harbiy boshliqqa aylanib qolganini tushunish qiyin. Bunday Sultonbegim tasavvurdagina bo'lishi mumkin" (12-bet).

Tasavvur qilingan narsani tushunish ham mumkin. O'zingiz o'ylab karang:

*Vatan, Vatan ajramoq tuprog'ingdan, oh!
Bu jazoga sazovor qildim ne gunoh?
Garchi edim Xorazm qasriga bezak,
Baxtiyorman bu yerda qolsam kanizak, –*

deb turgan qizni qochoq deyilsa, demak, qo'rqqan degan ma'no ham kelib chiqadi. O'z eriga qarab afsus-nadomat va qoniqmaslik hissi bilan:

*Ne kerak Samarqand la'lu tillasi?!
Rahmat derdim bo'lsa mo'g'ul kallasi, –*

deya xitob aylagan ayol kishini qo'rqqan deyish mutlaqo mantiqqa zid hisoblanadi. Shu misollarning o'ziyoq agar vaziyat talab qilsa, u bemalol jangga kirishini isbotlaydi. Dramaturg esa bu bilan qanoatlanib qolmaydi, Sultonbegim Nasaviy yordamida sehrli uzukning ko'zidagi:

degan soʻzlarni bilib oladi, Temur Malikning asir tushganini, moʻgʻullar bostirib kelayotganini esh-itadi va shunday holatga tushadiki, endi uning jangga kirmasligi mumkin boʻlmay qoladi. U jangga kiradi, xoin erini asir oladi. Uning talabi bilan Badriddin oʻldiriladi. Aslida tarixiy haqiqatga koʻra ham shunday – Sultonbegimning eri Samarqand hokimi boʻlgan. Ismi – Usmon. U Xorazmshohga qarshi isyon koʻtaradi. Xorazmshoh isyonni bostirib, qizini oʻylab kuyovini avf etadi. Ammo Xon Sulton (Sultonbegimning haqiqiy ismi – M. M.) uni oʻldirishni otasidan soʻraydi. Sultonbegim, yaʼni Xonsulton haqidagi tarixiy maʼlumotlarni shu oʻrinda keltirib oʻtamiz: “Xorazmshoh boʻlin-malari Sirdaryoni kechib oʻtib, Ilamish sahrosida tajribali qoʻmondon Tayangi boshchiligidagi qoraxitoy armiyasi bilan toʻqnashdilar. Hijriy 607-yilning rabbiul-abbal oyida (sentyabr, 1210-y) boʻlib oʻtgan shafqatsiz janglar natijasida qoraxitoylar magʻlub boʻldilar. Koʻp sonli qoraxitoylar, jumladan, Tayangug ham asirga tushdi. Movarounnahrning barcha shahar va qishloqlari (to Oʻz-kentgacha) xorazmshohning beklari va shixnalari (komendantlari) tayinlandi. Xorazmshoh oʻz qizi Xonsultonni Samarqand sultoni Usmonga uzatdi hamda uni oʻz oʻrnida qoldirish bilan birga, unga yordamchi etib, oʻz shixnasi amir Dort-Aboni qoʻydi” (Ziyo Buniyodov. Anushtegin-Xora-zmshohlar davlati. Toshkent, Gʻafur Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat mashriyoti, 1998, 103-bet). Ziyo Buniyodov Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy qalamiga mansub “Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti” kitobiga yozgan izohlarda bu sanani boshqacharoq koʻrsatadi: “Xo-razmshohning qizi Xon Sulton Samarqand hukmdori sulton Usmonga hijriy 597-yilning bahorida (1201-yilning aprelida) turmushga chiqadi. Juvayning aytishicha, Xonsulton Ili daryosi havza-si yaqinidagi oʻrta asr shahri boʻlgan Emilda yashovchi boʻyoqchiga erga beriladi. Boʻyoqchi umrining oxiriga qadar u bilan yashagan deyiladi. Ibn Xoldun ham shunga oʻxshash maʼlumot beradi. Bu maʼlumot notoʻgʻri. Chunki Xonsulton Joʻjiga tegadi. Ulardan tugʻilgan farzand Mu-hammad Qutuz 1259-1260-yillarda Misrda hukmronlik qiladi. Bu ham uning boʻyoqchiga teg-maganini koʻrsatadi” (Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy. Sulton Jaloliddin Manguberdi hayot tafsiloti. Toshkent, “Oʻzbekiston”, 2006. Izohlar qismi, 317-bet). Bir necha tarixiy kitoblarni oʻq-ish, ularda bayon etilgan voqealar rivojini solishtirish va tahlil qilish natijasida shunday xulosaga keldikki, Xonsulton (Sultonbegim)ning Samarqand hukmdori Usmonga uzatilish sanasi hijriy 597 (1201) emas, balki hijriy 607 (1210) deb olinishi nisbatan maʼqulroq. Tarixiy maʼlumotning davomi quyidagicha: “Juda qattiq qarshilik koʻrsatishiga qaramay, shahar xorazmliklar qoʻliga oʻtdi, xorazmliklar uch kun davomida Samarqand xalqini jazoladilar. Juvayniyning yozishicha, 10 mingga yaqin odam oʻldirilgan. Asirga tushgan xonlar xoni Usmonni xorazmshoh avf etmoqchi boʻlsa ham, Xonsultonning talabi bilan hijriy 609-yil (1212-yil)da qatl qildi. Samarqand xonlarin-ing urugʻ-aymoqlari hamda qoraxoniylar sulolasining barcha vakillari yoʻq qilib tashlandi” (Ziyo Buniyodov. Anushtegin-Xorazmshohlar davlati. Toshkent, Gʻafur Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1998, 105-bet). Badriddin ham tarixiy shaxs. Oʻtrorda vazir noibi edi. Moʻgʻul-lar hujumi boshlangach, ularga sotilgan. Bu xususda shunday tarixiy maʼlumot uchraydi: “Chin-gizxonning oʻgʻillari Oʻtrorni bosib olishlari bilan uning oldiga xorazmshoh vazirining Oʻtrordagi sobiq noibi, Oʻtror yengilishidan oldinroq moʻgʻullar tarafiga oʻtgan Badriddin Al-Amid keldi. Badriddinning otasi va uning koʻp qarindoshlari ruhoniylarning xorazmshohga dushman toifasi-dan edilar va Alouddin Muhammad Oʻtror mulkini qoʻlga kiritgandan soʻng ularni qatl qilgan edi. Badriddin Chingizxonga dedi: “Xonga maʼlum boʻldinkim, sulton mening uchun Alloh maxluqla-rining eng nafratlisidir, chunki u mening qarindoshlarimning koʻpini qirib yubordi. Senga maʼlum, qilamanki, sulton ham buyk va qudratlidir. Uning oʻz askarlarini tarqatib yuborgan seni yoʻldan

adashtirmasin. Uning yana juda ko‘p sonli lashkari bor, boshqa lashkarning keragi ham yo‘q. Agar u istasa, o‘z davlatining keng maydonlaridan bundan yana ikki barobar ko‘pini to‘plashi mumkin. Unda o‘z lashkarboshilarga nisbatan ishonchsizlik tug‘ilishi uchun senga bir chora aytaman”.

Chingizxon Badriddin al-Amidning maslahatidan ustalik bilan foydalandi” (Ziyo Buniyodov. Anushtegin-Xorazmshohlar davlati. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1998. 177-bet) Shayxzoda bu ikki tarixiy haqiqatni buzmaydi, balki umumlashtirib asar g‘oyasi uchun, drammatizm uchun xizmat qildiradi.

Shu bilan birga, Sultonbegim obrazini yorqin ifodalash maqsadida tarixiy ma‘lumotlardan ustalik bilan foydalanib, unga yangi chiziqlar tortadi, yangi bo‘yoqlar ishlatadi, ya‘ni badiiy to‘qima bag‘riga tarixiy haqiqatni singdirib yuboradi.

Yana Mirtemir so‘zlariga qaytamiz: “Til masalasi ham bahsli. Aytish mumkinki, hamma qahramonlar ham bitta tilda gapirishadi. Shu bilan birga arab, fors tillarining ta‘siri ham sezilarli darajada kuchli. Bu til XV asr saroy tiliga juda yaqin. Bizning fikrimizcha, XIII asr o‘zbek tili Yassaviy va Boqirg‘oniy tili bo‘lishi kerak... Ushbu shoirlarning asarlari tiliga qaraganda o‘sha paytdagi adabiy til juda sodda, hozirgi o‘zbek tiliga juda yaqin bo‘lgan. Muallif, aftidan, shu masalaning bu tomoniga e‘tibor bermagan. Shuningdek, u xarakterning til xususiyatlariga ham kam e‘tibor qaratgan. Hatto xalq vakillari sifatida olingan Elbors va Devona chol ham asosiy qahramonlar bilan bir xil tilda so‘zlashishadi” (13-14-betlar).

Ma‘lumki, til – fikrning yozuvdagi ifodasi, reallikka aylanishidir. Ma‘ruzachi hamma qahramonlar bitta tilda gapirishadi deb, dramada haqiqiy xarakter yo‘qligini isbotlamoqchi bo‘ladi, lekin buni ochiq aytmaydi. Har bir fikr o‘ziga xos tilda xarakter mantiqiga qarab namoyon bo‘lishi ham ma‘lum gap va u “Jaloliddin”da ham o‘z aksini topgan.

To‘g‘ri, qahramonlar bir xil so‘zlarni ishlatishadi. Ammo buning uchun dramaturgni ayblab bo‘lmaydi. Chunki ular shu turishicha ham shakldir xolos. Faqat ishlatish jarayonida ular har bir xarakter uchun o‘z so‘zi bo‘lib xizmat qiladi, yangi ma‘no kasb etadi. Qahramonlar tilida uchraydigan arab va fors so‘zlariga ham e‘troz bildirish qiyin. Buning uchun arablar Markaziy Osiyoga VII asrda bostirib kirganini, XIII asrdagi saroy a‘yonlarining deyarli hammasi fors tilini bilishganini aytib o‘tish kifoya. Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg‘oniy asarlari esa bizgacha juda ko‘p o‘zgarishlarga uchragan. Shuning uchun ularga qarab, qat‘iy ilmiy xulosalar chiqarish o‘zini oqlamaydi.

Umuman olganda, xarakter va qahramon nutqi – biri ikkinchisini to‘ldiruvchi va muloqot jarayonida namoyon bo‘luvchi tushunchalardir. Deylik, g‘azab va nafratni ifodalovchi so‘zlar Muhammad Xorazmshoh hamda Jaloliddin Manguberdi nutqida bir xil yangrayveradi, o‘g‘il otan-ing, ota o‘g‘ilning so‘zlaridan nutq jarayonida foydalanishi – tabiiy, ayni chog‘da ijtimoiy hodisa. Ikki obraz nutqining farqi shundaki, Muhammad Xorazmshoh g‘azabini, Jaloliddin Manguberdi esa haqligini isbotlovchi so‘zlar ularning dunyoqarashini ko‘rsatuvchi xarakterni ifodalaydi. Boshqacha aytganda, shoh va valiahd muloqoti ota va o‘g‘il nutqiga bog‘liq bo‘lgan, shundan o‘sib chiqqan va takomilga yetgan ijtimoiy jarayondir. Mazkur jarayonda foydalanilgan so‘zlardagi o‘xshashlikni salbiy hodisa sifatida baholash badiiy til va xarakter yaratish qonuniyatlariga nomuvofiqdir.

Mirtemir Jaloliddinning dramadagi tarixiy tasviriga biror marta jiddiy e‘tiroz bildirmaydi. Bizningcha, bu bejiz emas. U avvaldan ma‘ruza qatnashchilarining tajovuzkor kayfiyatini bilgan va ularni asosiy masaladan chalg‘itishga urinadi. Shundanmi, uning dramaga nisbatan bildirgan zo‘raki e‘tirozlari asossiz bo‘lib chiqaveradi. Afsuski, uning yaxshi niyatdagi urinishlari zoye ketadi va yaxshi niyatning aksiga xizmat qiladi.

Ma‘ruzadan so‘ng so‘zga chiqqan barcha kishilar Mirtemirning fikrlariga qo‘shilgan holda endi faqat dramaning bosh qahramoni – Jaloliddinga tashlanishadi. So‘zga chiqqanlar – Komil

Yashin, Jumaniyoz Sharipov, Temur Fattoh, Verxatskiy, Mixail Sheverdinlarning fikrlari deyarli bir xilda yangraydi: Jaloliddin ideallashtirib yuborilgan. O'quvchi ularning so'zlari to'g'risida umumiy tasavvur hosil qilishi uchun Verxatskiyning ba'zi bir fikrlari bilan tanishtiramiz: "Shayxzoda Jaloliddinni haddan tashqari ideallashtirib yuborgan. Go'yoki Jaloliddin Gersen, Dobrolyubov, Chernishevskiy davridagi ezilganlarning dardini chuqur tushunadigan, xalqning haqiqiy o'g'li, demokratdek taassurot tug'diradi..." (18-bet). Verxatskiyning ham, so'zga chiqqan boshqa kishilarning ham har xil shaklda aytilgan, ammo mohiyati bir noto'g'ri qarashlari hech qanday dalilga asoslanmaydi. Yuqorida aytganimizdek, ular bir-birlarining so'zlarini takrorlaydilar.

Mirtemirdan so'ng Komil Yashin so'zga chiqib, birdaniga dramani ayovsiz tanqid ostiga oladi: "Jaloliddin obrazi turg'un bo'lib qolgan. Birinchi kartinadanoq uni vatanparvar sifatida ko'ramiz. U kurashni shunday holatda davom ettiradi. Bundan tashqari men Jaloliddinning shaxsiy fojeasini, ichki kurashini, ikkilanishlari, xatolarini ko'rishni istayman... Jaloliddinning shaxsiy hayotini, sevgisini ko'rsatish mumkin edi. Axir Jaloliddin chol emas-ku!" (Literaturniy disput o'pyese Sheyxzade "Djalaliddin" e.O'Zma. Fond-2356, Opis – 1, Yed. Xr – 108, 1-bet). Dramani boshqa yozish kerak degan ma'noda aytilgan bu fikrlarga e'tiroz bildirish shart emasligi o'z-o'zidan ayon bo'lib turibdi. Chunki dramaning janr xususiyatlarini tarixiy materialni yaxshi bilgan kishi ular asossiz ekanligini osongina anglaydi.

Komil Yashindan keyin so'zga chiqqan Verxatskiy, Jumaniyoz Sharipov, Mixail Sheverdin va boshqalar Maqsud Shayxzodani "Jaloliddin"ni Gersen Dobrolyubov Cherneshevskiyga tenglashtirib qo'yishda, tarixni quruq bayon qilishda pyesaning kulminatsion nuqtasini, finalini to'g'ri hal qilolmaganlikda, demak, mahoratsizlikda, moda ortidan quvishda ayblashadi. Ular so'zini ma'qullagan holda go'yoki bir yarim yil avval G'afur G'ulom bilan birga o'sha mashhur taqrizni yozmagandek Oybek muhokamani yakunlaydi.

Ayni gaplar u ham, ardoqli shoirimiz Mirtemir ham o'z so'zlarini yurakdan chiqarib, samimiy aytishganiga ko'ngilda gumon tug'diradi, albatta. Bunday deyishimizning o'ziga xos sabablari bor.

O'zbekiston Davlat Adabiyot muzeyi saqlanayotgan Maqsud Shayxzoda arxividan Vasiliy Yanning "Jaloliddin" qissasi (Mazkur qissa "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1943-yil sonlarida e'lon qilingan, lekin kitob holida chop etilmagan – M.M) muhokamasining stenogrammasi (tartib raqami – 776) ham o'rin olgan. Muhokama 1945 -yilning qishida o'tkazilgan. Unda Jaloliddin va uning hayotini o'z qissasiga mavzu qilib olgan Vasiliy Yan ayovsiz tanqid qilinadi. Maqsud Shayxzoda 23 varaqdan iborat kattagina bu qo'lyozmani xavotirlanib qayta-qayta o'qiganmi, eng muhim jumlar ostiga goh qalamda, goh ruchkada belgilar qo'ygan. Xavotirlanishga asos bor edi. Chunki bu qissa 1943-yilning bir necha oyi davomida "Qizil O'zbekiston"da e'lon qilinadi va jamoatchilik uni iliq qarshi oladi. Qissani o'zbek tiliga Oybek va G'afur G'ulom o'girishgan. Bir yil o'tgach esa...

Ha, Vasiliy Yanning ulkan obro'-e'tibori ham bu qissa keskin tanqid qilinishiga to'siq bo'lolmadi. Chunki suv boshidan loyqalangan va stalinizm dahshatini bir marta boshdan kechirgan Mirtemir bundan tegishli xulosa chiqarib, "Jaloliddin"ga ehtiyotkor munosabatda bo'lganligi ehtimoldan uzoq emas.

Xullas, muhokama ijodkor yuragini endi o'nglanishi qiyin bo'ladigan darajada og'ir yaralaydi. Biroq dramaturg g'arazgo'ylarning ruhiy zarbasidan o'ziga kelib ulgurmay "Zvezda Vostoka" jurnalining 1946 yil 12-sonida tuhmatdan iborat bo'lgan "M. Shayxzodaning "Jaloliddin"i to'g'risida" nomli maqola chop etiladi. Uning muallifi esa o'sha yillarning mashhur "fosh qiluvchi mutaxassisi" J.Boybo'latov edi. Shuning uchun unga batafsil to'xtalishga hojat yo'q. Faqat kichkina tuzatishimiz bundan mustasno. J.Boybo'latov yozadi: "Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, V.

Yan o'zining "Chingizxon" romanida Chingizxonni sahro yo'lbari va sariq itga qiyoslaydi, ilmiy sotsializmning asoschisi Karl Marks esa Jaloliddinni cho'ldagi sher va dengizdagi timsoh bilan tenglashtiradi". ("Zvezda vostoka", N12, 1946, str – 56). Muallifning fikricha, Karl Marks Jaloliddin haqida salbiy ma'noda yozgan, go'yoki V. Yan Chingizxon to'g'risida ijirg'anib yozgandek. Holbuki, haqiqatda unday emas. Buning uchun Karl Marksning so'zlarini to'la keltirishning o'zi kifoya: "Jaloliddin afsonaviy qahramonlik ko'rsatganiga qaramay, son-sanoqsiz mo'g'ul qo'shinlaridan mag'lubiyatga uchradi, keyin o'qlar yomg'iri ostida Sind daryosini suzib o'tdi. Chingizxonning ko'z oldida u quruqlikda xuddi arslondek dahshatli, suvda esa timsohdek qo'rquvchan edi". (Arxiv. "Marks I Engelsa. Xronologicheskiye vipuski. Tom – 5. Moskva. 1938, str -221).

Dahshatli haqiqat inson irodasini sindiradi, deydiki. Ha, uni yurakdan teran angelaydigan, hayot haqiqatini, tevaragida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarni chuqur his etib, tahlil qiladigan kishining o'z hayotiga nisbatan yo ishonchi mustahkamlanadi yoki hafsalasi pir bo'lib, o'zi istamagan hayot tarziga bo'ysunib, taqdirga tan beradi. Aksincha holatda esa uni muqarrar quvg'inlik yoki o'limga mahkumlik kutadi. Deyarli ko'pgina o'zbek ijodkorlari uchun o'sha yillarda bu ikki hol istisno edi. Ularning onglarida kelajakka ishonch to'g'risida gap bo'lishi mumkin bo'lmas-da, yuraklarida umid alangasi lipillab turardi. Kelajak uchun yashash kerak edi. Maqsud Shayxzoda ham hayotga umid bilan boqardi – u taqdirga tan berdi. Chunki "adabiy tanqid"ning abadiy tanqidiga duchor bo'lganini o'sha paytda uning o'zi ham, uning o'rnida bo'lganida boshqa har qanday irodali shaxs ham inkor etolmasdi. Tanqid to'xtovsiz hujum qilardi. Biri-biridan dahshatli fikrlar O'zbekiston teatrlarining repertuar plani muhokama qilingan majlisida. (O'zMA.Fond – 2356. Opis – 1, ed.xr. 162, str- 5,6). Toshkent shahar yozuvchilarining yig'ilishida ("Sharq yulduzi", 1946-yil, 7-son, 20-bet) O'zKP X syezdida, Yozuvchilar uyushmasining plenumlarida ketma-ket yangrayverdi. Bu mudhish to'polonlarni tasavvurida jonlantirgan odam Maqsud Shayxzodaning ruhiy qiynoqlarini yurakdan tuyishi, ich-ichdan anglashi mumkin. **Qaysi bir donishmand: "qonun yuksaklikka burgutdek parvoz etadigan har qanday kishini chumolidek o'rmlashga majbur etadi", deb bejiz aytmagan ekan.** Maqsud Shayxzoda va uning qismatdoshlariga esa qonun u yoqda tursin, butun bir tartibot qarshi turgandi. Shunday og'ir vaziyatda Maqsud Shayxzoda ayblovlardan qutulishning yagona yo'liga boshqalar qatori amal qiladi – "xalqlar otasi"ga bag'ishlangan "Iosif Stalin" dostonini yozadi. Dostonning umumiy ruhini uning "Bag'ishlov" qismidagi quyidagi misralardan ham bemalol bilib olsa bo'ladi:

*Stalinning u aziz umrin kuylamak –
Inqilobning tarixini yozmoqlik demak.
Uning har bir so'zini, amrin so'ylamak,
SSSRning ta'rifi yozmoqlik demak.*

Shunday misralarni yozgan shoir, nihoyat, o'zicha so'nggi najotni topgandek bo'ladi, tanqiddan qutulgan bo'lsam kerak, deb o'ylaydi. Biroq juda puxta ishlanib, yo'lga solib qo'yilgan tanqid mashinasini endi to'xtatib bo'lmasdi. O'rni kelib qolsa u o'z "dohiy"si haqidagi asarlarni ham ayab o'tirmasdi. Tanqid mashinasining rulini tutganlardan biri M. Sheverdin edi. U "O'zbek sovet adabiyotining g'oyaviy badiiy yuksakligi uchun" nomli maqolasida quyidagilarni yozadi: "...Maqsud Shayxzodaning "Iosif Stalin" poemasi kommunistlarning obrazlari yuzaki, yasama va ba'zan hajviy ravishda ko'rsatilgan". ("Kommunist", 1949-yil, 9-son, 33-bet).

Endi shoir ilojisiz ahvolda qoladi. Uning dil shishasi darz ketadi, ko'ngli zarda bo'ladi, ijodning qaytarib bo'lmas jarayonlarini, ilhomning azobli g'alayonlarini yuragining tubiga berkitadi – u ijod qilmay qo'yadi. Lekin tanqid buni ham o'zicha tushunadi – hujum endi dramaturg asarlaridan

bevosita dramaturgning shaxsiga ko'chib o'tadi. Tanqid o'zining qora niyatini oshkor qiladi, yuzidagi niqobni butunlay olib tashlaydi. Masalan, O'zKPning o'sha paytlardagi kotibi H. Tursunov "O'zbek sovet adabiyotidagi g'oyasizlik va maqsadsizlikka qarshi qat'iy kurash olib boraylik" nomli maqolasida shunday yozadi: "Yozuvchi Shayxzoda ham tanqidni mensimaydi. U ko'pgina xatolarga yo'l qo'ydi, allaqancha g'oyasiz, maslaksiz, to'g'ridan-to'g'ri zararli asarlar yaratdi. O'rtoqlar Shayxzodani o'z xatolarini tushunib olar va tuzatar degan maqsadda uni qattiq tanqid qildilar. Ammo bunday bo'lib chiqmadi. Shayxzoda ijodiy ish bilan shug'ullanmay qo'ydi...". ("Sharq yulduzi", 1951-yil, 9-son, 136-137-betlar). Shayxzoda va boshqa bir qancha yozuvchilar hayotidagi alamli, qora kunlar yaqinlashib kelayotgan edi...

* * *

Nihoyat, sobiq KPSSning XX syezdi ham bo'lib o'tdi. Adabiyotshunos olimlarning ishlarida "Jaloliddin" dramasi haqidagi fikrlar yana ko'rina boshladi. Bu drama xususidagi fikrlar atroflicha bayon etilib, adabiyot muxlislari e'tiboriga havola qilindi. Lekin ularning hammasida ham avvalgi "tanqidlar"ning ta'sirini yo'q deb bo'lmaydi. Ular ham dramaning o'sha mashhur "kamchiligi"ni takrorlashdan charchamadilar. Bu fikrlarni yana sharoit bilan bog'lash esa endi insofsizlik bo'lardi.

"Jaloliddin" haqida Berdiali Imomov va Muhsin Zokirov biroz kengroq fikr yuritishgan, qolganlar yo'l-yo'lakay to'xtalib o'tishgan, xolos. Faqat XX asr 80-yillarida u haqida Temur To'raboyev maxsus maqolalar yozdi. Uning fikrlari tajribali ustozlarning qarashlaridan keskin ijobiy ekanligi bilan farqlanadi. (Temur To'raboyevning "Jaloliddin Manguberdi" dramasi haqidagi turkum maqolalari "Adabiy meros" va "Sharq yulduzi" jurnallarida yoritilgan. Misol sifatida "Sharq yulduzi" jurnalining 1988-yil 9-sonida e'lon qilingan maqolasi e'tiborga molik – M.M)

Tajribali olim B. Imomov dramani, umuman, ijobiy baholaydi. Ammo fikrlarida bir qancha g'alizliklar uchraydi. Masalan, u bir o'rinda "falsafiy donolik asarga romantik kayfiyat ato etgani-ni ko'ramiz" (B.Imomov. "Tragediya va xarakter". T-1977. 71-bet) deb yozsa, boshqa o'rinda "Adib uning (Jaloliddinning – M. M.) monologlarini Shekspirona zalvorli hikmatlar bilan bezaydi, xalqchil donolik ruhida vazmin yangratadi" (Shu kitob shu bet) deb yozadi va misol tariqasida quyidagi monologni keltiradi:

*Kishi tug'ilmaydi boshda toj bilan,
Tug'ilar erklikka ehtiyoj bilan.
Boshimning tojidir onamga qasam!..
...El-o'lka sog' bo'lsin, toj kelib ketar!..*

Dramadan ma'lumki, bu monolog birovga bo'yin egmaydigan, mag'rur Jaloliddinning keskin (vazmin emas, hattoki xalqchil donolik ruhida ham emas!) so'zlaridir. Vaziyat, qahramonning fe'l-atvori shu so'zlarni talab qilardi.

Olimning fikrlarida o'zini-o'zi inkor etuvchi o'rinlar ham mavjud. Chunki "Asarning tragediyaga mansubligi, qisman aytilganidek, oxirigacha ko'rinmasa-da...", (O'sha kitob, 77-bet) degan mujmal fikrlar bilan birga qat'iy ravishda "Jaloliddin Manguberdi" yuqorida aytganimizdek, hamma jihatlari bilan tragediyaga mansub asardir"² (shu kitob 80-bet) degan gaplarni o'qigach, shunday xayolga borasiz-da, albatta. Olim Jaloliddin obraziga baho berishda betaraf turadi. Avval "Avtor tarixiy faktlar mohiyatini buzmay, ularni san'at asarlari talabiga, tragediyaga muvofiq keluvchi badiiy to'qima taqozosi bilan ish yuritadi va hodisalarni shu mantiq talabi bo'yicha jonlantiradi"³ (shu kitob 74-bet) deb yozib, keyin "Har qalay, avtor Jaloliddin qiyofasini chizishda uni o'z sinfi, muhiti, maslagidan ancha balandlatib, hatto oshirib, ancha zamonabop tarzda tasvirlaganini,

uning manfaati tojga nisbatan moyillikdan xoli bo'lmaganini anchagina xaspo'shlab o'tganligini ham aytish kerak" (shu kitob 76-bet) degan fikrlarni ham bayon etadi. Bizning Jaloliddin shaxsiga qarashlarimiz ma'lum bo'lgani uchun bu fikrlarni izohlab o'tirmadik.

Muhsin Zokirov Maqsud Shayxzodaning shogirdlaridan biri, u haqidagi adabiy-tanqidiy majmuaning muallifi. Kitobda "Jaloliddin"ga ham alohida o'rin ajratilgan. Afsuski, undagi fikrlarni tahlildan ko'ra tavsif desak to'g'riroq bo'lardi. Muallif dramaga to'xtalishdan oldin Jaloliddin tarixini qisqacha bayon qiladi. Ammo unda tarixiy manbalarga emas, balki dramadagi ma'lumotga asoslanganligi bir necha o'rinlarda yaqqol sezilib qoladi. Bunga Xorazmshoh Jaloliddinni valiahdlilikdan mahrum etadi, Sind daryosi bo'yidagi jangda Jaloliddinning qo'li baland kela boshlagan edi, ammo afg'on amirlari jangohni tashlab ketdilar, Jaloliddin ov paytida halok bo'ldi, degan gaplar misol bo'lishi mumkin. Tarixiy haqiqatga ko'ra Jaloliddin valiahd bo'lmagan (dramadagi badiiy to'qimani to'g'ri tushunish lozim), Sind daryosi bo'yidagi janggacha hamma amirlar Jaloliddinni tashlab ketgan edi, u o'z qo'shini bilan jangga kiradi va yengiladi, yana Muhsin Zokirov aytganidek, singlisini hech qachon daryoga uloqtirmaydi. Xon Sulton bu paytda Jo'jixon qo'lida asira edi. Jaloliddin ov paytida halok bo'lmaydi, balki tasodifan bir kurdning qo'lida halok bo'ladi. Muhsin Zokirov dramani bayon qilish jarayonida ham ayrim noaniqliklarga yo'l qo'yadi. So'zimiz quruq bo'lmasligi uchun undan bir parcha keltiramiz. "Samarqand. Sultonbегinning amir Badriddin bilan nikoh to'yi marosimi. Bazm avjida. Shu payt Chingiz elchilari dag'allik bilan itoat talab etadilar. Bundan joni xalqumiga kelgan, o'zining qudratidan mag'rur Xorazmshoh ularni qo'pollik bilan haydab deydi:

Qulasa qal'amda birgina devor,

Ostida ming Chingiz bo'lur xoru zor". (Muhsin Zokirov. Maqsud Shayxzoda. T-1969, 130-bet).

Dramada xuddi shu o'rinlar butunlay boshqacha, Chingiz elchilari kirib kelganda Xorazmshohning soxta mag'rurligi osmonga uchib ketadi, titrab-qaltirab, o'ygа botadi. Faqat Jaloliddinning "Javob ber, shahanshoh, kutmasin ular, kutdirsak qo'rqishga alomat bo'lar!" degan so'zlarini eshitgachgina unga biroz jon kiradi va yuqorida keltirganimiz so'zlarni aytadi. M. Zokirov so'zlariga quloq soladigan bo'lsak, dramadagi ijobiy qahramonlarni haqiqiy sovet vatanparvarlari deyishdan boshqa ilojimiz qolmaydi.

Qolgan tanqidchilar drama haqida yo'l-yo'lakay fikr aytishganini yuqorida eslatgandik. Ular drama o'z davri uchun katta ahamiyatga ega bo'lganligini, o'z vazifasini xalol o'taganligini bir ovozdan ko'rsatib o'tishgan. Lekin shunga qaramasdan Ozod Sharafiddinov "Avtor Jaloliddin Manguberdini xalq qahramoni sifatida tasvirlab, uning sinfiy qiyofasini chuqur ochishga yetarli e'tibor bermaydi. Shuning uchun ham o'sha yillarda "Jaloliddin" dramasi jamoatchilikning qattiq tanqidiga uchradi" (Ozod Sharofiddinov. Birinchi mo'jiza. T-1979, 329-bet) Salohiddin Mamajonov "Shayxzoda Jaloliddinning xalqni orqasidan yetaklab, dushmanga qarshi ozodlik va mustaqillik uchun kurashidagi talant va mahoratini to'g'ri tasvirlagani holda uning faoliyatining sinfiy mohiyatiga diqqat qilmaydi, natijada Jaloliddin obrazi ma'lum ma'noda ideallashtirib qo'yiladi. (Salohiddin Mamajonov. Ulug' vatan urushi davrida o'zbek adabiyoti. T-1975, 161-bet), Tursun Sobirov "Ayrim dramaturglarimiz o'zlari tomonidan aks ettirilgan voqea va tarixiy davrni, shuningdek, tarixiy shaxslar hayotini chuqur o'rganmasliklari va uni sotsialistik realizm metodi asosida har taraflama izchil yorita olmasliklari natijasida ba'zi xatolarga va o'tmishni ideallashtirish hollariga yo'l qo'ydilar. Bu hol "Jaloliddin", "Muqanna", "Mahmud Torobiy", "Ulug'bek" singari asarlarda ko'zga tashlanadi" (Tursun Sobirov. Davr va drama. T-1975, 142-bet).

Ibrohim G'afurov "Albatta, bu drama ma'lum bir kamchiliklardan ham xoli emasdir. Unda, ayniqsa, tarixiy hodisalarni zamonaviy yoki to'g'rirog'i, "zamonlashtirib" talqin etish, Mirtemir

ta'бири bilan aytganda, ayrim qahramonlarni "bugungi zamon minbariga chiqarib qo'yish" hollari yo'q emasdi. Shoir Mirtemir "Jaloliddin" dramasi haqida yozgan maqolasida bir qator jiddiy muhohazalar bildiradi va dramadagi nuqsonlarni tarixiy jihatdan to'g'ri ko'rsatib o'tadi" (Ibrohim G'ofurov. Joziba. T-1970, 123-bet) deb yozib qo'yishni lozim topishadi.

Ustozlarning Jaloliddin obraziga oid ko'p fikrlariga qo'shilmasligimizni, unga o'zimizning munosabatimizni shu vaqtga qadar aytib o'tgandik. Shuning uchun faqat ularning ba'zi bir fikrlarigagina izoh berishni zarur deb bildik. Ozod Sharafiddinov nazarda tutayotgan "jamoatchilik" qachondan boshlab va qanday tanqidga kirishganini, jamoatchilikning ezgu niyatli kishilari "Jaloliddin"ga qanday baho berishganini, ular o'rtasidagi farqni yuqorida ko'rdik. Tursun Sobirovning Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzoda, Oybek kabi tarix va adabiyotning bilimdonlaridan topgan kamchiligi kishini nihoyatda ajablantiradi. O'ylamay aytilgan mana shunday so'zlar bizga qanchalik qimmatga tushganini eslab, beixtiyor yuragingiz orqaga tortadi. Ibrohim G'afurovning fikrlari esa Mirtemirning maxsus muhokamada qilgan ma'ruzasi bilan uyqash. I. G'afurov "maqola" deb xuddi o'sha ma'ruzani nazarda tutayotganligi shubhasiz.

Mana, "Jaloliddin" to'g'risidagi fikrlarning deyarli barchasiga to'xtalib o'tdik. Ba'zi o'rinlarni hisobga olmaganida ularning birortasi bilan ham "chiqisholmaganimiz" ayon bo'ldi. Ular bizni qanoatlantirmadi yoki keskin e'tiroz tug'dirdi, yoki butunlay hafsalamizni pir qildi.

Vulgar sotsiologik pozitsiyada turgan adabiy tanqid o'z vaqtida o'zbek dramaturgiyasi va teatr san'atining durdonalaridan biri bo'lgan "Jaloliddin Manguberdi" dramasi boshiga shunday qora kunlarni soldi. Adabiyotga mafkuraviy yondashuvning bunday salbiy ko'rinishi hozirgi kun uchun o'ziga xos saboq va ogohlik qo'ng'irog'idir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oybek, G'afur G'ulom. ... // "Qizil O'zbekiston" gazetasi. 1944. 18-fev.
2. O'zMA. Disput o'pyese Sheyxxzade "Djaleddina" F – 2556, Opis - 1, ed.xr. 109 str. (boshqa ko'chirmalar ham shu manbadan olinib, sahifalar ko'rsatiladi. Tarjimalar o'zimizniki - M.V.)
3. Boybo'latov J. "o'pyese "Djaleddina" " // "Zvezda Vostoka" jurnali. 1946 yil 12-son
4. Arxiv Marksa i Engelsa. Xronologicheskie zapiski. Tom – V. M. 1938. str. 221.
5. O'zMA. f-2356. opis 1, ed.xr.162.
6. Sheverdin M. "O'zbek sovet adabiyotining g'oyaviy badiiy yuksakligi uchun" "Kommunist", 1949, 9-son, 33-bet.
7. Tursunov H. "O'zbek sovet adabiyotidagi g'oyasizlik va maqsadsizlikka qarshi qat'iy kurash olib boraylik". "Sharq Yulduzi", 1951, 9-son, 136-137-bet.
8. Imomov B.. Tragediya va xarakter. - T: 1977. 71-bet.
9. Zokirov M. Maqsud Shayxzoda. - T., 1969., 130-bet.
10. Sharafiddinov O. Birinchi mo'jiza. - T., 1979., 329-bet.
11. Mamajonov S. Ulug' Vatan urushi davrida o'zbek adabiyoti. - T., 1975., 161-bet.
12. Sobirov T. Davr va drama. - T., 1975., 142-bet.
13. G'afurov I. Joziba. - T., 1970., 123-bet.